

В. В. Муж

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ЯК МОТИВ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

© Муж В. В., 2015

Досліджено з теоретико-правових позицій вплив правосвідомості (аналізом її складових) на поведінку особи.

Метою статті є дослідження правової свідомості як мотиву правомірної поведінки. Проаналізовано три блоки правосвідомості (когнітивного, психологічного, поведінкового). Доходимо висновку, що правосвідомість формує в особи мотиваційні чинники до правомірної поведінки, підвищуючи так рівень законності у суспільстві та спонукаючи до дотримання правопорядку.

Ключові слова: девіантна поведінка, правова реальність, право, правове регулювання, правовий нігілізм, правосвідомість, правомірна поведінка, правопорядок.

В. В. Муж

ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ КАК МОТИВ ПРАВОМЕРНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Исследованы теоретико-правовые позиции влияние правосознания через анализ его составляющих на поведение лица.

Целью статьи является исследование правового сознания в качестве мотива к правомерному поведению. Проанализированы три блока правосознания (когнитивного, психологического, поведенческого). Приходим к выводу, что правосознание формирует у лица мотивационные факторы к правомерному поведению, повышая таким образом уровень законности в обществе и побуждая к соблюдению правопорядка.

Ключевые слова: девиантное поведение, правовая реальность, право, правовое регулирование, правовой нигилизм, правосознание, правомерное поведение, правопорядок.

V. V. Muzh

LEGAL CONSCIOUSNESS AS A WAY OF LAWFUL BEHAVIOR

The article dedicated to investigate from the view of the theory of Law the impact of legal consciousness through the analysis of its components on behavior of individual.

The purpose of the article is to study of legal consciousness as a way of lawful behavior. This publication was made through the analysis of three components of legal consciousness (cognitive, psychological, behavioral). We come to the conclusion that justice generates in human motivational factors to the lawful behavior, thereby expanding the level of legitimacy in society and encouraging the observance of law and order.

Key words: deviant behavior, legal reality, law, legal regulation, legal nihilism, legal consciousness, law and order.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство характеризується атмосферою правової активності, тобто дієвого механізму правового регулювання в усіх галузях суспільних відносин. Така атмосфера супроводжується впровадженням державою заходів і засобів, спрямованих на дотримання належної реалізації правових норм. Своєю чергою, будь-яка реалізація норм права напряму залежить від їх актуальності, доцільності, зрозумілості для населення, що виливається у

його поведінці. Як правило, ті норми, що позитивно сприймаються населенням, і відповідно виконуються, що фактично є проявом правомірної поведінки.

Безумовно, основні мотиваційні тенденції особистості – справжній ключ до її розуміння. Зокрема, Г. Мюррей (автор всеохопної теорії мотивації) висловив свою позицію таким чином: “Найголовніше, що треба відкрити в людині, – ...це домінантна спрямованість (або спрямованості) її активності, ментальної, вербальної чи фізичної” (1951) [1, с. 167].

Саме тому виникає необхідність дослідження мотивів, які впливають на правомірну поведінку особи. Отже, ми пропонуємо розглянути з позиції теорії держави і права, правову свідомість в якості мотиву до правомірної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню явища правосвідомості та її беззаперечній ролі у розвитку громадянського суспільства, необхідного засобу правового регулювання, впливу на поведінку особи зосереджена увага широкого кола науковців, таких як Т. З. Гарасимів, М. С. Кельман, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун та ін. Проте, до уваги, як правило, береться поведінковий блок правосвідомості, в якому формуються настанови на правомірну поведінку. Зокрема, нами в даній статті пропонується розглянути мотиви правомірної поведінки, що формуються також в інших її блоках.

Наукова новизна полягає у тому, що автор один з перших доводить існування внутрішніх мотивів формування самої правосвідомості у когнітивному і психологічному її блоках та з'ясовує, яким чином ці мотиви (включаючи поведінковий блок) виливаються у розуміння правової свідомості в якості мотиву до правомірної поведінки.

Мета статті. Дослідити з теоретико-правових позицій правову свідомість в якості мотиву до правомірної поведінки.

Під час дослідження застосовано поряд з іншими метод структурного аналізу, поділяючи правову свідомість на структурні елементи та аналізуючи мотиваційні чинники в кожному з них.

Виклад основного матеріалу. Порушене нами питання передбачає дослідження взаємозв'язку двох юридичних категорій: правосвідомості та правомірної поведінки. У цьому аспекті виникає доцільність навести та охарактеризувати згадані поняття, на які ми будемо опиратися в рамках наукової статті.

Під правомірною розуміється поведінка, яка відповідає приписам правових норм. Є видом соціальної поведінки і визначальною умовою забезпечення законності та правопорядку, прав і свобод громадян, побудови правової держави. До соціальної сторони правомірної поведінки належать такі її якості, як позитивність, свідомість, добровільність, здатність задовольняти суспільні та особисті інтереси, соціальні значущість, зовнішній вияв у вигляді дії чи бездіяльності, схвалення або допустимість з огляду на суспільні інтереси тощо. Необхідною властивістю правомірної поведінки є її вияв, підконтрольність свідомості й волі. Комплекс цих властивостей окреслює межі того масиву фактичних соціальних поведінкових актів, які потребують правового опосередкування, здатні сприймати регулюючий вплив правових засобів і регулюються правом [2, с. 46].

Під правосвідомістю, зокрема професор П. М. Рабінович визначає систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з правом [3, с. 79].

Доволі значна частина науковців (С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський та ін.) притримується позиції, з якою важко не погодитися, що правосвідомість складається з трьох основних блоків: когнітивного (раціонального, ідеологічного), психологічного (емотивного) і поведінкового. Когнітивна складова правосвідомості представляє, в першу чергу, сукупність правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами (суспільством, соціальними групами, особою) права, правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин. На відміну від раціонального формування когнітивних складових правосвідомості, правова психологія утворюється стихійно на основі емпіричного, безпосереднього відображення суб'єктами права правових явищ у вигляді суспільної правової думки, правових переживань, почуттів, емоцій, оцінок

і та. ін. Виникнення та існування правової психології пов'язане з властивістю людей безпосередньо чуттєво відображати правове середовище, емоційно реагувати на правові явища. Поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки, правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають поведінку суб'єктів права, її напрямом, природу. Поведінкові елементи утворюють вольову сторону правосвідомості, синтезують раціональні та емоційні компоненти, є однією із складових частин правової поведінки [4, с. 214, 215].

На нашу думку, варто приділити увагу поведінковій частині правосвідомості, яку ще часто називають юридично значущою настановою, що в принципі не змінює суті проблеми, оскільки вона є індикатором формування правосвідомості, дає також змогу проаналізувати ставлення суспільства чи окремих індивідів до об'єктивного юридичного права. Про сформовані у свідомості особи правові переконання чи отримані юридичні знання можна робити висновки тільки після вчинення нею певних дій, що породжують юридичні наслідки, чи реалізації набутих правових знань на практиці, у своїй повсякденній та професійній діяльності. Тому важливість поведінкового елемента правосвідомості полягає також у тому, що завдяки йому правосвідомість може виступати засобом правового регулювання, брати участь в реформуванні законодавства.

Залежно від поведінки суб'єкта в юридично значимій ситуації (нас цікавить саме правова поведінка), можна оцінити його рівень правосвідомості. Отже, поведінковий елемент є індикатором правосвідомості, відображає правові настрої особи, дає змогу проаналізувати мотиви, що спонукали її до вчинення саме так, а не інакше, тобто правомірно (згідно з приписами норм права).

Тому ми погоджуємося з думкою А. О. Штанько, що поведінкові елементи правосвідомості безпосередньо є об'єктом і засобом правового регулювання, адже можливо впливати на поведінку людей через їх правосвідомість, формуючи відповідні мотиви і правові настанови. Саме від правосвідомості, а точніше від її сформованості та реформованості залежить те, як діятиме суб'єкт – правомірно чи протиправно; як він здійснюватиме своє право відповідно до його призначення чи всупереч йому; що матиме на меті: за допомогою реалізації права нанести шкоду іншим учасникам суспільних відносин або здійснити соціально корисний (в крайньому разі – без нанесення шкоди) вчинок [5, с. 148].

Як зазначалося вище, поведінкову частину правосвідомості становлять мотиви правової поведінки. Спробуємо висунути гіпотезу про існування мотиву в інших блоках правосвідомості (когнітивному, психологічному). Правові ідеї, теорії, концепції створюються людьми, але що ж може спонукати їх до накопичення правових знань та побудови догми права? Накопичення юридичних знань зумовлюється необхідністю перебування в суспільстві, бути повноцінним учасником відносин у ньому, розумінням ролі правових норм для забезпечення своїх інтересів. Таке розуміння не приходить спонтанно, а слідує паралельно зі становленням особистості та засвідчує поступовість формування правосвідомості. Наступне, що спадає на думку, це є суспільне благо, бажання покращити соціальне середовище існування за допомогою права та його регулювання. В цьому аспекті проявляється зміст правосвідомості, що характеризується усвідомленням цінності права, тобто особа сприймає право як дійсно важливий регулятор відносин, навіть в окремих випадках як єдино можливий. Однак, що змушує її займатися саме такою діяльністю – так, як змушує художника писати картини, архітектора моделювати, вчителя навчати тощо. Саме тут, на нашу думку, проявляються мотиви у психологічному блоці правосвідомості, який не тільки формується стихійно через переконання, ідеї, почуття, а й залежить від внутрішнього світу людини, її природних здібностей, покликань, потягів, нахилів та ін.

Зокрема, нахилами Штерн називає часткові прояви ентелехії особистості, тобто її “тенденції до здібності реалізувати саму себе чи систему власних цілей” [6, с. 138]. Отже, на передній план виступають суб'єктивні бажання особистості реалізовуватися у правовій сфері, які не варто ототожнювати з потягами, оскільки завдяки природній волі людини, за словами Гегеля – “...людина як щось цілком невизначене стоїть над потягами й може визначати й установлювати їх як свої” [7, с. 33], здатна перебороти такі потяги у випадку розуміння їх абсурдності чи в гіршому випадку неправомірності. Тобто, якими б індивідуальними особливостями (схильностями, потягами, нахилами) не була наділена людина до права, вона б все ж утрималася, завдяки своїй внутрішній волі, від діяльності, з ним пов'язаної, якби не усвідомлювала його важливості. Своєю чергою, останнє є основою правової свідомості, ідеєю її сутності.

Правосвідомість покликана виражати бажаний результат правового регулювання в суспільстві. Зміна чи модифікація правового стану в ньому, що забезпечує прогностична функція правосвідомості, викликається потребами в забезпеченні благ та інтересів особи, що зводиться в кінцевому етапі до бажання (нужди) жити.

Нужда породжує і визначає (окреслює) потребово-мотиваційний простір кожної особистості, але потреби і мотиви не вичерпують і не закреслюють базальну конституцію природи нужди. Кожна потреба є частковим і конкретним задоволенням нужди (щоб не сказати фрагментарним). Так, наприклад, біологічна потреба в їжі є дуже суттєвою, вітальною, але вона – лише частина, фрагмент всезагальної нужди жити [8, с. 57]. Та ж потреба в їжі репрезентується в право на достатній життєвий рівень, що з огляду наведеного, є частиною природного права на життя. Суть фундаментального права на життя полягає в його першочерговості, важливості, оскільки без його дотримання втрачають зміст усі інші права та свободи. Тому мотиви, що виникають на підставі нужди жити, репрезентуються у свідомості в право на життя та похідне від нього право на достатній життєвий рівень. З чого напрошується висновок, що мотиви, відкладені у свідомості та осмислені в правові норми, формують когнітивний блок правосвідомості, що, своєю чергою, дає змогу характеризувати правосвідомість (її умовну частину, оскільки правосвідомість є системою елементів, які взаємодіють між собою) як мотив до вчинення певної дії для задоволення потреб. Оскільки ключовим пунктом правосвідомості є усвідомлення цінності права, то така дія повинна не заперечуватися правом. Наша позиція полягає у тому, що ця дія повинна визнаватися правомірною, навіть якщо вона суперечить чинним нормам права держави (в цьому контексті тоталітарна чи авторитарна держава), оскільки акцент робиться саме на правову державу, де повинні гарантуватися і забезпечуватися природні права людини та забезпечуватися належні правові механізми їх реалізації.

На нашу думку, формування мотивів до правової поведінки не належить тільки до спонтанних рефлексивних відображень у свідомості впливу чинників та умов правового середовища, з якими контактує особа. Вони також залежать від отриманих нею правових знань, практики реалізації цих знань, тобто, якоюсь мірою, є результатом набутого правового досвіду особи. Оскільки, стикаючись з конфліктною юридичною ситуацією, особа з достатнім рівнем правосвідомості здатна осмислити і вирішити таку ситуацію, опираючись на норми права. Здатність до осмислення конфліктних ситуацій правового характеру та процесу їх вирішення формується здебільшого когнітивним блоком правосвідомості.

О. Ф. Скакун цілком слушно до одного з мотивів правомірної поведінки відносить: переконаність у справедливості і корисності приписів правових норм [9, с. 457], що є фактичною ознакою правової свідомості, яка виражається у ставленні до чинного права, а також в усвідомленні його цінності (у цьому випадку при відповідності засад природного і позитивного права).

Недарма професор Т. З. Гарасимів до сфери девіантної поведінки відносить правовий нігілізм, зневагу до закону та пропонує їх мінімізувати для врегулювання соціальних дилем [10, с. 308, 309]. Тобто, проглядаючи і аналізуючи зворотний зв'язок деформації правосвідомості та девіантності, не помилимося, якщо правову свідомість будемо відносити до сфери правомірності.

Термін “правосвідомість” спонукає нас до її розуміння як процесу, що відбувається на свідомому рівні, тобто осмисленого, емоційного, теоретичного та ін. Процесу, що полягає в розумовій активності сприйняття правового середовища. Саме тому дослідження правосвідомості може наштовхуватися на спротив, якщо виходить за межі свідомого – те, що психологи, філософи розглядають як “несвідоме”.

Психоаналітичний погляд на несвідоме підкреслює ірраціональну, алогічну природу його функціонування. Аналітики підкреслюють, що те, що знаходиться в несвідомому, потрапляє туди за відповідними мотивами, і зміст несвідомого впливає на мотиви щоденної поведінки людини [11, с. 113]. А оскільки ми досліджуємо правову свідомість як мотив правомірної поведінки, то напрошується гіпотеза щодо розуміння правової свідомості як категорії, яка містить несвідомі компоненти зв'язку особи з правовим середовищем.

На противагу психоаналітичному погляду, когнітивний полягає у відсутності якісної різниці між несвідомими та свідомими процесами. Згідно з ним, пізнавальні процеси є несвідомими, тому що вони не можуть проходити на рівні свідомості, або тому, що вони стали з часом дуже рутинними і автоматичними. Психологи наводять приклад: друкуючи на машинці, знаходячи букви на клавіатурі, ми

діємо автоматично, не беручи до уваги цей процес. Також багато з наших культурних догматів було засвоєно саме таким підсвідомим шляхом, так що вони не можуть їх озвучити як переконання, та зміст несвідомого утримується там не з мотиваційних причин [11, с. 113].

У контексті правосвідомості ми не можемо погодитися з такою позицією щодо відсутності мотивації, навівши простий приклад за аналогією. Викидання обгорток від морозива у смітник в громадському парку для законослухняного громадянина з часом перетворюється на механічний процес, під час якого не осмислюється правова норма чи норма моралі, яка вимагає таких дій. Проте “у минулому” ця норма пройшла стадію пізнання (засвоєння, вивчення), усвідомлення її значимості та закріплення у свідомості особи, тобто фактично відобразилася на її правосвідомості, виконання якої (норми) з часом не вимагає застосування інтелектуальної розумової активності. У цьому ракурсі мотивація поведінки, на нашу думку, все ж є присутня на етапі усвідомлення значимості норми, оскільки на цій стадії формується бачення ролі для суспільства в результаті її виконання. Отже, на цьому прикладі ми показали, як правова свідомість охоплює несвідомі аспекти юридичної активності особи та навіть у цьому випадку стає мотивом поведінки у межах правової норми.

Рівень правосвідомості впливає на вибір цілі і засобів, розподіляючи виникаючі в суб'єктів бажання на правомірні та протиправні, сприяючи формуванню правильних уявлень про можливі результати використання суб'єктивних прав, дотримання і виконання обов'язків. В результаті правова свідомість сприяє формуванню звичок поведінки, які приводять до того, що соціально-корисний варіант поведінки суб'єкт вибирає майже автоматично. При цьому здатність до вибору правомірних цілей і засобів незалежно від ситуації забезпечує правосвідомість, яке характеризується правильною загальною уявою щодо правомірного і протиправного, знанням вимог і заборон права, переконанням в необхідності їх беззаперечного дотримання та виконання [12, с. 93].

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що правосвідомість є не тільки якісною основою правового регулювання, а й важливим чинником його реалізації, завдяки формуванню у свідомості особи, суспільства мотиваційного чинника правомірної поведінки, слугуючи при цьому детермінантом “юридичного оздоровлення суспільства” – підвищення рівня законності та дотримання правопорядку.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають в аналізі мотивації у видах правосвідомості як за суб'єктами, так і за глибиною відображення правової реальності, причому значну увагу варто приділити саме правовим мотивам колективу.

1. Гордієнко В., Копець Л. *Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / В. Гордієнко, Л. Копець. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2007. – 304 с. – *Бібліог.:* с. 302–303. 2. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* – К.: “Укр. енцикл.”, 1998 – Т. 5: П-С. – 2003. – 736 с. 3. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб./ П. М. Рабінович.* – Вид. 8-ме, стереотипне. – Х.: Консул, 2005. – 160 с. 4. *Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С. Л. Лисенкова.* – К.: Хрінком Інтер, 2005. – 448 с. 5. Штанько А. О. *Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки / А. О. Штанько // Держава і право. Юридичні і політичні науки.* – 2009. – Вип. 43. – С. 144–152. 6. *Психологія індивідуальних различий. Тексти / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 320 с. 7. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. *Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра.* – К.: Юніверс, 2000. – с. 336. – *Парал. тит. арк. нім.* 8. *Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: колективна монографія / [С. Д. Максименко, Г. В. Куценко-Лада, Н. В. Пророк та ін.]; за ред. С. Д. Максименка.* – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 400 с. 9. Скакун О. Ф. *Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун.* – 4-те вид., допов. і перероб. – К.: Алерта, 2013. – 524 с. 10. *Філософема девіантної поведінки: монографія / Т. З. Гарасимів.* – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 356 с. 11. Первин Л., Джон О. *Психологія личности: Теорія и исследование / пер. с англ. М. С. Жамкочьян под ред. В. С. Магуна.* – М.: Аспект Пресс, 2000. – 607 с. 12. Бреднева В. С. *Уровни правосознания и юридическая деятельность: монографія / В. С. Бреднева.* – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. – 164 с.